

УДК 37(09)(47)“19”:37.018.53

Станіслав Пономаревський, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, м. Київ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ

У статті проаналізовані просвітницькі процеси, які сприяли розвитку української культури та освіти на початку ХХ століття в Росії. Наведені факти і конкретні ситуації, ініціативи національних громад і активістів в регіонах Російської імперії, переважно на Далекому Сході та Кубані. Аналізувалися місце і роль постаті Т. Шевченка в організації просвітницької діяльності. У ході підготовки статті залучено документи тих літ, пов'язані з цією проблемою, статистичні дані, матеріали регіональних російських архівів.

Ключові слова: освіта, просвітництво, національний, Шевченко, український.

Літ. 10.

Станислав Пономаревский, доктор педагогических наук, старший научный сотрудник
Института педагогического образования и образования взрослых НАПН Украины, г. Киев

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА НАЧАЛА ХХ ВЕКА В ИМПЕРСКОЙ РОССИИ

В статье проанализированы просветительские процессы, которые способствовали развитию украинской культуры и образования в начале ХХ века в России. Приведены факты и конкретные ситуации, инициативы национальных организаций и активистов в регионах Российской империи, преимущественно на Дальнем Востоке и Кубани. Анализировались место и роль личности Т. Шевченко в организации просветительской деятельности. В ходе подготовки статьи использовались документы тех лет, связанные с этой проблемой, статистика, материалы региональных российских архивов.

Ключевые слова: образование, просветительство, национальный, Шевченко, украинский.

Stanislav Ponomarevskyi, doctor of education, senior research fellow at
the Ukrainian NAPS pedagogical institute of education and adult-education, Kyiv

TARAS SHEVCHENKO WITHIN THE CONTEXT OF UKRAINIAN ENLIGHTENMENT AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN RUSSIAN EMPIRE

The enlightenment processes which facilitated the development of Ukrainian culture and education at the beginning of XX cen. in Russia are analyzed in the article. The facts and particular situations, the initiatives of national organizations and activists in the Russian regions, especially in the Far East and Kuban are given. T. Shevchenko's individual place and role in the educational activity organization has been analyzed. The documents of that time related to the problem, statistics and the materials of Russian regional archives have been used during the article's preparation.

Keywords: education, enlightenment, national, Shevchenko, Ukrainian.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Звертання до проблеми започаткування українського просвітництва та місця постаті Т. Шевченка в ньому зумовлена цікавістю до розвитку сучасних процесів інтеграції суспільного життя. З іншого боку, процеси розбудови національної системи освіти вимагають неодмінного використання в її теорії та практиці також історичного досвіду тих українців, які розвивали національну культуру, освіту та школу в інших землях, у тому числі в Росії. Ці наукові проблеми досліджувалися в різний час і у різних пошукових напрямках вітчизняними вченими І.Огієнком, С.Борецьким, В.Рудницькою, Г.Сенченком. На російських теренах аспекти розвитку

українського просвітництва в історичному та історико-педагогічному аспектах намагаються з'ясувати В.Бабенко, В.Чумаченко, Є.Савенко, В.Чорномаз, М.Шапошніков та інші. Однак частіше такі зацікавлення обмежуються, як правило, короткими посиланнями у контексті педагогічних, соціологічних, історичних, літературознавчих досліджень. У результаті початки українського просвітництва в Російській імперії, місце і роль в ньому постаті Кобзаря залишаються і сьогодні маловивченими.

Тому **метою** нашої статті є дослідження діяльності українських організацій і окремих подвижників у Росії початку ХХ століття в напрямі поширення ідей національного просвітництва напередодні революційних змін 1917 року, а також

виявлення значення і впливу авторитетної постаті Т.Г. Шевченка відносно цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в ХІХ – на початку ХХ століть у Російській імперії розпочалися активні процеси, пов'язані з обмеженнями і заборонами відносно українського слова. Особливо гостро ці тенденції проявилися щодо чинників, пов'язаних з розвитком шкільництва. Так, у 1862 році були закриті безкоштовні українські недільні школи для дорослих. У 1863 році циркуляр П. Валуєва заборонив видання підручників, літератури та книг українською мовою, практично відмовивши останній у існуванні. У 1864, а потім у 1874 роках у Росії було прийнято Статут про початкову школу, за яким навчання мало проводитися виключно російською мовою. У 1870 році з'явилися роз'яснення міністра народної освіти Д. Толстого про те, що кінцевою метою всіх освітніх завдань щодо неросійських народів повинно стати їх кінцеве зросійщення. У 1876 році цар підписав Емський указ про заборону ввозити на територію Російської імперії будь-які книги чи брошури, написані “малоросійським наріччям”, друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, створювати українські тексти до нот та виконувати україномовні музичні твори. Одночасно увійшло в практику, щоб до України призначати за розподілом учителів-росіян, а вчителів-українців спрямовувати на шкільну працю до російських регіонів, переважно до Петербурзького, Казанського й Оренбурзького округів. Згадані заходи втілювалися у конкретних прикладах: українських учених та педагогів М. Драгоманова, П. Житецького, П. Видріна, О. Поповича та багатьох інших звільнили з роботи за створення наукових і навчально-методичних праць з українознавчих дисциплін, а П. Любодозького – усього лише за здійснення перекладу одного речення з Євангелія українською мовою. У 1881 році було заборонено викладання в народних школах та можливість виголошення церковних проповідей українською мовою. У 1892 році обмежили переклади книг українською мовою з російської, а з 1895 року головне управління у справах друку перестало видавати українські книги для дітей. 1905 року Кабінет міністрів імперії відхилив ініціативи студентів Київського та Харківського університетів скасувати заборони щодо української мови. А протягом 1905 – 1912 рр. Міністерство освіти закрило десятки приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, а 822 учителів були “переведені” до інших шкіл за намагання запровадити у викладанні

українознавчу тематику. У 1910 році урядовим наказом обмежили діяльність усіх українських культурних товариств, видавництв, підтвердили заборону читати лекції українською мовою та створювати будь-які неросійські клуби, а наступного 1911 року вийшла постанова VII дворянського з'їзду у Москві про єдину допустиму російськомовну освіту та неприпустимість вживання інших мов у будь-яких навчальних закладах Російської імперії [4].

У таких умовах будь-які прояви української просвітницької або, наприклад, шкільної справи як на теренах України, так і на території Російської імперії у цілому, звісно, не могли мати місця. З іншого боку, заборони влади на українське, послідовно виконуючись у столицях та центральних (європейських) регіонах, не завжди неухильно втілювалися в життя у більш віддалених губерніях гігантської імперії, особливо там, де український конгломерат історично утворював значні прошарки місцевого населення. Саме в цих регіонах в останні роки ХІХ – на початку ХХ століть почали формуватися передумови розвитку явищ українського просвітництва в Росії. Вони склалися у процесі зачаткування національних громад, мистецьких колективів, асоціацій і гуртків аматорів літератури, хорового співу, просвіт, декламаторських і фольклорних спілок. Найбільш яскраво ці процеси виявили про себе на Далекому Сході та Кубані, тобто там, де і виникли пізніше перші українські культурні центри на російській землі.

Одними з найцікавіших форм українського просвітництва цього часу постали громадські Шевченківські вшанування – символічні дні пам'яті великого поета. Так, російський історик В.А. Черномаз у своїх працях [9, 85 – 86] згадує, що одна із вдалих спроб зачаткування сталих українських процесів на Далекому Сході була зроблена ще 1907 року. Восени цього року у Владивостоці при місцевому Східному інституті було засновано Студентську Українську громаду, статут якої з назвою “Українська Громада” у жовтні 1907 року зареєстровано загальною конференцією інституту. Ініціатори організації керувалися бажанням об'єднати студентів, що мали українське походження, у просвітню спілку за національними інтересами. Статут спілки був підтриманий іншими українцями: з 18 осіб, що навчалися в інституті, десятеро погодилися його підписати. Але лише п'ятеро увійшли до складу громади. В умовах діючої в Російській імперії заборони на українське слово і діло значна кількість студентів з обережністю ставилася до популяризації українського.

Починаючи з 1909 року студентська спілка зуміла розширити свою діяльність саме облаштуванням Шевченківських свят, які дали можливість не тільки привернути увагу до постаті великого митця, але і долучитися в умовах далекосхідного краю до культурних традицій українського народу в цілому. Зокрема, з'явилися відповідні повідомлення в місцевій пресі (часопис "Далекая окраина", лютий 1909), були організовані великі концерти за участю українського хору та артистів, конкурси, у тому числі на кращі костюми в національному стилі. Збір коштів з усіх цих акцій було спрямовано організаторами до фонду спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві, на який саме відкрили всеросійську підписку [7].

Подібними до Владивостоку були цього року і Шевченківські вшанування в Маньчжурії: місцевий гурток здійснив постановку п'єси М. Кропивницького "Невольник" за поемою Т. Шевченка, відбулися біографічні читання про митця, виступи хору з виконанням творів слова поета, підготовлено спектакль за драмою Шевченка "Назар Стодоля", здійснені "живі картинки" – "Шевченко у неволі", "Шевченкова могила", та інше. Кошти, отримані від проведення заходу, так само, як і студентська спілка Владивостоку, передали на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві.

Одночасно в іншому регіоні Російської імперії – на Кубані – після революційних подій 1905 року склалися сприятливі умови для лібералізації українських просвітницьких ідей на громадському рівні. На той час у Катеринодарі вже існувало потужне проукраїнське інтелектуальне середовище, до якого входили відомі місцеві діячі С. Ерастов, М. Дикарев, В. Скидан, Л. Мельников, А. Бигдай, Г. Концевич, О. Кошиць, Ф. Щербина, П. Короленко, М. Рябовол, Я. Жарко, І. Ротар, А. Белобородов, Л. Бич та інші. Частина з них стали засновниками кубанського відділення "Просвіти" [6, 18 – 34]. Як вказує донецький історик Д.Д. Білий, установчі збори організації відбулися 26 серпня 1906 року в залі катеринодарської жіночої гімназії [3, 48]. На зборах були присутні 150 осіб, переважна кількість яких репрезентували собою кубанську інтелігенцію, переважно учителів і викладачів місцевих навчальних закладів. У головній доповіді зібрання, присвяченій історії України, Степан Ерастов розповів про національно-культурне відродження на українських землях, яке повинно розгорнутися з початком нового ХХ століття, і закликав інтелігенцію Кубані долучитися до нього. При цьому основним напрямом діяльності було

названо бажаний перехід кубанських шкіл на українську мову навчання.

У сфері діяльності кубанської "Просвіти" планувалося проведення численних культурно-просвітніх заходів, зокрема організації музичних і театральних вистав, відкриття низки початкових українських шкіл у місцях компактного проживання українців, видання газет, освітніх і наукових часописів, книг, започаткування національних книгарень тощо, але більшість заходів організації наражалася на низку загальнодержавних і місцевих заборон. Усе ж "Просвіта" зуміла влаштувати у Катеринодарі та своїх п'ятнадцяти станичних філіях ряд публічних тематичних лекцій, пам'ятних вечорів, що широко висвітлювалося місцевою пресою – газетами "Заря" і "Кубанскими областными ведомостями".

Восени 1907 року діяльність кубанської "Просвіти" була заборонена відповідно до постанови місцевого генерал-губернатора ("Про закриття Кубанського просвітнього товариства за ухилення від програми та за протиправну діяльність філіалів"). Під час знищення центральної управи та філій проводилися обшуки та вилучення української літератури. Так, у станиці Каневській в активіста І. Овері, учителя місцевої школи, була вилучена брошура Б. Грінченка "Об автономии Украины" [Там само, 5 – 6]. Заборонені українські видання були знайдені й у багатьох інших учасників кубанської "Просвіти".

Всупереч заборонам, нелегальні осередки просвітян продовжували і далі виникати та діяти на території Кубані (аж до початку 20-х рр. ХХ ст.). Перешкоди з боку царської влади, які чинилися щодо діяльності кубанської "Просвіти", завадили їй вповні розвинути заплановану широку програму дій, але активна позиція цієї організації все ж віддзеркалила свої позитивні результати на території регіону.

Суттєвим чинником, який на початку ХХ століття вплинув на формування українських просвітницьких процесів на Кубані, стала традиція вшанування пам'ятних і ювілейних дат, присвячених видатним національним подіям і відомим особам. Як і на Далекому Сході, особливого резонансу набували заходи, присвячені пам'яті Т.Г. Шевченка. Принагідно відмітимо, що відзначення "Шевченківських свят" з'явилися вперше в кінці ХІХ ст. в Україні в студентському середовищі як знак поваги до великого українського поета та подвижника, що постав символом національного свободолобства. Поступово образ Т. Шевченка у свідомості людей почав набувати значення знаку українськості

загалом, поширився за межі інтелігентської еліти й увійшов до широкого народного розуміння та сприйняття своєрідним культом загальноукраїнської єдності та свободолобства.

За типовим сценарієм відбувалися Шевченківські дні в перші роки ХХ століття в містах Далекого Сходу та Маньчжурії, в Петербурзі та Москві, Томську та Барнаулі, Іркутську та Катеринодарі. Так, у Державному архіві Краснодарського краю збереглися документи, присвячені діяльності відомого кубанського громадського діяча С. Ерастова в Новоросійську і серед них – заява на організацію місцевого заходу на честь Т. Шевченка. С. Ерастов звертався в лютому 1912 року до місцевої комісії з облаштування народних читань з проханням “про дозвіл [проведення] у Народному Домі 11 березня літературно-музичного вечора, присвяченого пам’яті Т.Г. Шевченка” [5, арк.13]. У заяві вказувалося, що прибутки від цього заходу планується надіслати на спорудження монумента Т. Шевченку в Києві, оскільки з дозволу уряду Київська міська Дума та Полтавська губерньська земська управа оголосили про всеросійську передплату на цей пам’ятник. С. Ерастов надав також програму вечора, яка включала: “читання біографії покійного поета, декламації..., вокальні номери, хорові номери у виконанні змішаного хору під керівництвом Івашенка, живі картинки на твори Тараса Шевченка” [Там само, арк.13 зв.].

У 1914 році, за свідченнями Т. Федіної, до 100-ліття з дня народження Т.Г. Шевченка тим же С. Ерастовим до міської управи було ініційоване інше клопотання від імені “домовласників і мешканців м. Новоросійська” [8, 199], в якому надзвичайно переконливо йшлося про те, що “духовному центру Чорноморського краю не можна не приєднатися до загальноросійського вшанування ювілею Великого Кобзаря, як тому, що великі письменники... належать усьому світові, без відмінності націй, так і тому, що окраїни Новоросійська, а також найближчі до нього станиці та поселення заселені переважно українським людом, драма життя якого і колишне кріпацьке ярмо викликали найбільш потужні звуки на печальній кобзі Великого Кобзаря, ніжно люблячого нещасних і знедолених, який пристрасно закликав до справедливості” [2, арк. 1 – 2]. У клопотанні С. Ерастова було перелічено цілий ряд заходів відносно широкого відзначення пам’яті Т.Г. Шевченка, на які міська управа відповіла цілковитою згодою, що тільки підтверджує унікальність наполегливості та особистих рис постаті Степана Ерастова,

спрямованих повсякчас на відстоювання українських національних інтересів на теренах тогочасної Російської імперії. У цілому було вирішено: “1. Відкрити міську публічну бібліотеку імені Т.Г. Шевченка. 2. Перейменувати Мийсхакську вулицю у вулицю імені Тараса Шевченка. 3. Присвоїти 18-му початковому міському училищу найменування училища імені Тараса Шевченка. 4. Місце встановлення бюсту Т.Г. Шевченка на одній із міських площ або ж бульварі надати особам, які поставили дане питання, встановити такий бюст, крім того, також у приміщенні майбутньої бібліотеки імені українського поета” [1, арк. 37 – 38 зв.].

З досягненням цих завдань, серед яких Шевченкові вшанування, пам’ять про визначного українського митця, як бачимо, посідали далеко не останнє місце, стає очевидним, що наступним рішучим кроком “просування” українофільських просвітницьких ідей в Російській імперії повинно було б стати повне зняття заборон на українське слово і думку, пресу, науку і шкільництво, але цього не сталося у зв’язку з початком Першої світової війни, драматичні події якої перемістили національні інтереси українців на другий план. Разом з тим, не можна не згадати, що одним із результатів дієвості українського просвітництва в Росії початку ХХ століття стало започаткування національної школи, яка виникла в 1916 році у віддаленій Маньчжурії, на базі Українського клубу в Харбіні, про що широко сповістила тогочасна місцева преса. Очевидець цієї події зауважував: “усіх окрилювало розуміння того, що з цього дня вони, українці, посядуть у суспільстві рівне і належне культурній людині місце. Цей настроїв зрозумів начальник відділу дороги (КВЖД), який, вітаючи відкриття школи, сказав: “Українці – народ, який йде попереду, він сміливо несе не тільки знамено перемоги, але й знамено науки; українці, яких доля закинула у далеку окраїну, не змінилися, не розчинилися в загальній масі, а залишилися вірними традиціям, залишилися вірними синами своєї батьківщини” [16, 12]. Правління клубу планувало відкрити школу на 50 осіб, але внаслідок великої кількості дітей було прийнято більше сотні хлопчиків і дівчаток. Школа працювала за програмою місцевих училищ, але з викладанням української мови. Викладали в ній учителі Харбінської міської гімназії, які працювали в українській школі безкоштовно, на патріотичних засадах. Учителі, крім навчального матеріалу, знайомили учнів з українською книгою, вчили співати українських пісень, облаштовували національні вечори. Школа існувала також і на добровільні пожертви, а також користувалася

коштами, здобутими від влаштованих спектаклів і тематичних вечорів [9, 128]. Символічно, що заклад було названо на честь Тараса Шевченка.

Висновок. Таким чином, враховуючи зусилля, які вдалося здійснити у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії українським громадам, клубам, окремим активістам розвитку українського просвітництва, було досягнуто тієї важливої мети, яку, незважаючи на заборони, ставили перед собою вихідці з України багато десятиліть – створити на російських теренах українську школу. При цьому історична постать Т.Г. Шевченка, її ідеологічний авторитет і всенародна популярність зіграли в цих процесах неабияку роль.

1. АОАН, Ф.2 Новороссийские годовые отчеты. Оп. 1. Д. 742. Документы Новороссийской городской управы за 1886 – 1920 гг. Решение городской управы по поводу сохранения памяти малороссийского поэта Т. Шевченка, 38 л.

2. АОАН, Ф.2 Новороссийские годовые отчеты. Оп. 1. Д. 742. Документы Новороссийской городской управы за 1886 – 1920 гг. Письмо С.Т. Эрастова к городскому голове М.Ю. Абакумову, 15 л.

3. Білий Д.Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані / Д. Білий. – К.: Україна, 1994. – 118 с.

4. Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII–XX ст.) [Електронний ресурс] / Н. Вірченко. – Режим доступу до ст.: <<http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm>>. – Заголовок з екрану. – Мова укр.

5. ГАКК, Ф. А. 727 Дирекция нар. училищ Кубанской области. 1915 – 1923 гг. Оп. 1. Д. 187. Документация по отделам просвещения, а также распоряжения. 48 л.

6. Ерастов С. Спогади. Спомини кубанського українця / С. Ерастов // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3 – 4. – С. XVIII – XXXIV.

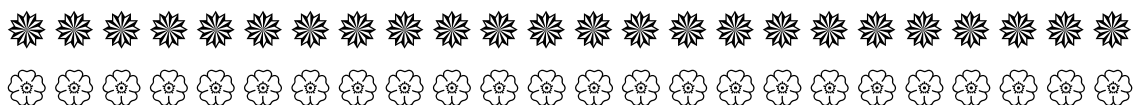
7. События и происшествия // Далекая окраина. – 1909. – № 22. – 25 февраля. – С. 2.

8. Федина Т.Ю. О деятельности С.И. Эрастова в Новороссийске (по мат. деловой переписки)/ Т.Ю. Федина //Україністика в Росії: історія, стан, тенденції розвитку: [матеріали міжнародної науково-практичної конференції/ Наук. ред. Г. Скрипник, В. Бабенко та ін.] – Київ – Москва – Уфа: УМДГУ, 2010. – С. 196 – 203.

9. Харбинский украинский клуб (письмо из Харбина) // Украинская жизнь. – 1916. – № 10 – 11. – С. 12.

10. Черномаз В.А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917 – 1922 гг.): [Монография]/В.А. Черномаз. – Владивосток: ГПУ, 2009. – 560 с.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2014

“Сенс нашого життя у “сродній” праці. Саме у праці – наше здоров'я, наша краса, наша свобода, велич існування, культура, мораль, самовдосконалення, самореалізація. Кожна праця заслуговує на повагу, вчительську працю вважають однією з найбільш складних і благородних у світі. Учитель – це передусім людина культури, духовно багата, гуманна, творча особистість, віддана своїй педагогічній справі, захоплена нею, розуміє її цінності і володіє розвинутим прагненням до творення Краси, Добра, Істини, Надії. Володіючи сильним характером і глибоко вкоріненою відповідальністю, учитель не ламається під тягарем важких випробовувань, не дає й іншим спіткнутися, наповнює внутрішній простір своїх учнів ясним розумом, дивовижною ерудицією, благородними почуваннями, чистотою помислів, вірою в Україну”.

